

“In American junkspace all materials are cast from images. You take a Venetian wall, create a mold of it, and cast it in any material. Everything is overdefined, but the connections are empty. In the African junkpile all images are assembled as materials. You take a wooden crate and a bit of chicken wire and make a wall out of it. Everything is made of something else; everything is undefined except for its connection to other things. Objects in junkspace are garbage before they enter circulation; objects from the junkpile are never taken out of circulation.” (p. 51)

Stephen Kovats/Thomas Munz (red.), Deep North. transmediale parcours 2, Revolver Publishing, Berlijn 2009

voorwoord

Nu de consequenties van de economische, ecologische en geopolitieke crises zich steeds sterker opdringen, breekt het besef door dat ons verleden geen garantie biedt op een comfortabele toekomst. Onze toekomstperspectieven zijn grondig gewijzigd. In een kort tijdbestek zijn de pleidooien voor de voordelen van meer marktwerking en privatisering verdampt. Wat niemand had kunnen denken is gebeurd, de 'staat' is terug van weggeweest. En opvallend vaak vooral op verzoek van degenen die tot voor kort de invloed van de overheid zover mogelijk wilden terugdringen. Deze nieuwe omstandigheden zijn ingrijpend voor de disciplines architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur.

Een crisissituatie vormt een prima voedingsbodem voor ingrijpende veranderingen. Er ontstaat behoefte aan experimenten en innovatie. De crisis versnelt de noodzaak om andere ruimtelijke strategieën uit te vinden die hergebruik en verdichting van verstedelijkte gebieden vooropstellen. Werkwijzen en oplossingen die recht doen aan de diversiteit binnen steden, regio's en maatschappelijke sectoren. Gekoppeld aan besluitvormingsprocessen waarin burgers geen hindermacht vormen, maar medeverantwoordelijkheid dragen. Er is op alle schaalniveaus behoefte aan efficiency en maatwerk in de besluitvorming- en ontwerpprocessen.

De crises dwingen tot een herbezinning op de gestandaardiseerde bouw, tot integrale opdrachtformuleringen, ontwerpen en uitvoering en tot het innoveren van exploitatiemodellen. Van de ontwerpende disciplines vergt dit een hernieuwde interesse voor de sociaaleconomische en maatschappelijke realiteit. Hun culturele missie staat daar niet los van. Integendeel. Cultuur is onderdeel en expressie van de alledaagse realiteit. Maar tegelijk is cultuur aanjager van analyse, kritiek, reflectie en innovatie. Daar zal de komende jaren een grote behoefte aan zijn.

“Zodra iemand afwijkt op de kern-indicatoren van [integratie], blijkt dat hij of zij ‘buiten de samenleving staat’. Zo blijkt dat de ‘samenleving’ een vredig oord is, dat alleen van buitenaf bedreigd wordt. ‘De samenleving’ kent geen criminaliteit, want criminelen ‘staan buiten de samenleving’. Ze kent geen ongelijkheid, want werklozen staan ‘buiten de samenleving’. Ze kent geen culturele conflicten, want de andere culturen staan buiten de ene Cultuur van de ‘samenleving’. De samenleving heeft zo per definitie geen [integratie]-probleem, want iedereen die [niet geïntegreerd] is, staat er sowieso buiten!” (p. 60)

Willem Schinkel, De gedroomde samenleving, Uitgeverij Klement, Kampen 2008

intro

1 Een cultuur van ruimte maken II

In 2005 verscheen *Een cultuur van ruimte maken I, engagement EN autonomie*. Het beleidsplan 2009-2012 bouwt voort op de cultuurvisie geformuleerd in het vorige beleidsplan, omdat deze nog steeds actueel is. Ten onrechte wordt architectuur nog vaak gezien als een luxe, een toevoeging, die men al naar gelang de behoefte kan toevoegen. Maar juist in de afgelopen jaren is gebleken hoezeer culturele vraagstellingen het maatschappelijke debat domineren. “Cultuur is niet onschuldig; het is geen feestjurk die de alledaagse kleding bij bijzondere gelegenheden vervangt. Cultuur is ondermeer het proces van intellectuele, esthetische en geestelijke ontwikkeling. Juist vanwege het belang dat mensen hieraan hechten is cultuur in staat mensen te binden, maar ook te scheiden. Tegelijk omvat cultuur de producten van de samenleving, waaronder gebouwen en hun inrichting, wijken en pleinen, parken, landschappen en infrastructurele werken. Cultuur is ook de manier van leven van bevolkingsgroepen en de neerslag daarvan in hun omgeving en gebruiksvorwerpen. Cultuurgeschiedenis is meer dan een reeks van stijlen, meer dan een catalogus van beelden. Ze omvat tevens de kennis van de context waarbinnen vroegere en eigentijdse steden en landschap-

pen zijn ontstaan, evenals de herinneringen en associaties die deze kunnen genereren.”

uit: *Een cultuur van ruimte maken I, engagement EN autonomie*. Beleidsplan Stimuleringsfonds voor Architectuur 2005-2008

De titel *Een cultuur van ruimte maken* impliceert een opvatting over de positiebepaling van architectuur en stedenbouw. *Ruimte maken* is geen neutrale en basale omschrijving van een werkterrein. De titel geeft uiting aan het bewustzijn dat architectuur kan bijdragen aan emancipatie van sociaal-economisch, maatschappelijk of cultureel achtergestelde bevolkingsgroepen. *Ruimte maken* is tegengesteld aan het trekken van symbolische en letterlijke grenzen. Architectuur opereert in het spanningsveld tussen economie, politiek en cultuur. Daardoor is de vraag wiens cultuur de productie van nieuwe gebouwen, wijken en landschappen dient onontkoombaar. Vanuit haar publieke functie gezien ondersteunen architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur de democratische belangen die zijn gebaseerd op een gelijke behandeling van alle burgers. Onze steden en landschappen vormen het territorium waarbinnen verschillende culturen het recht op een eigen ruimte opeisen. Daarom kunnen architecten, stedenbouwers en landschapsarchitecten zich niet onttrekken aan de verantwoordelijkheid voor de maatschappelijke consequenties van hun ontwerpen. Het is hun taak bij te dragen aan het bestrijden van maatschappelijke segregatie en zich in te zetten voor toegankelijkheid van onderwijs, woningmarkt, werk, zorg en voorzieningen voor alle bevolkingsgroepen. *Ruimte maken* is een daad van cultuur. Om buurten, gebouwensembles, parken, landschappen en publieke voorzieningen te ontwerpen is kennis van de eigen ontwerpcultuur en de eigen traditie van belang. Maar momenteel is het vooral noodzakelijk om te analyseren hoe de economische, maatschappelijke en

politieke randvoorwaarden in binnen- en buitenland veranderen. De vraag 'in wat voor samenleving we willen of zullen leven' is opnieuw zeer actueel. Pasklare antwoorden zijn nauwelijks voorhanden. Zeker is wel dat we op tal van terreinen nieuwe oplossingen moeten vinden. *Ruimte maken* impliceert ook het slechten van onnodige barrières tussen hiërarchieën, samenwerking tussen disciplines en partijen. De culturele impact van gebouwen, steden en landschappen is van lange duur. Daarom is het hoog tijd om de culturele lading ervan te versterken en een halt toe te roepen aan de oneindige fragmentatie van verantwoordelijkheden in besluitvorming en uitvoering. Cultuur heeft geen overlevingskans wanneer ze gevangen is in bureaucratie, maar kan alleen voortbestaan in steeds opnieuw overdachte, gemaakte en beleefde interpretaties.

“Die Kluft zwischen vielfachem privaten Reichtum und öffentlicher Armut muss neu überdacht werden. Die öffentliche Infrastruktur, die uns umgibt, die Schulen, Schwimmbäder, Rathäuser und Kirchen, stammen aus den fetten Jahren der Moderne und altern unaufhaltsam, mancherorts gibt es bereits Anzeichen des Verfalls. Diese Herausforderung an der Schnittstelle von Gesellschaft und Architektur, Politik und Städtebau könnte die nächsten zwei Jahrzehnte nachhaltig bestimmen.” (p. 60)

Paul Nolte, Riskante Moderne. Die Deutschen und der Neue Kapitalismus, Verlag C.H. Beck, München 2006

realiteit

2 Nieuwe krachtverhoudingen in collectieve sectoren

Wonen

In de afgelopen vijftien jaar is de werkelijkheid sterk van karakter veranderd. Door opeenvolgende kabinetten is consequent gewerkt aan privatisering en decentralisatie van rijkstaken. De gevolgen blijven niet uit en verschillen per sector. Zo hebben de woningcorporaties bij hun verzelfstandiging een grote bruidsschat meegekregen uit de publieke middelen. Nu worstelen corporaties, gemeenten en rijksoverheid met deze erfenis. Tot aan hun verzelfstandiging waren de corporaties voor de lokale overheden belangrijke partners bij het oplossen van ruimtelijke en sociale vraagstukken. Nu zijn het partijen die concurreren met private ontwikkelaars. Gemeentelijke diensten moeten in dit krachtenveld de regie houden, zonder dat ze daar de mens- en slagkracht voor hebben. De aandacht voor de culturele kwaliteit is in het Wonen, Wijken en Integratie beleid op de achtergrond geraakt. Tegelijk is het belang van een vertrouwde en tot de verbeelding sprekende woonomgeving nog altijd onomstreden.

Onderwijs

In het primair en voortgezet onderwijs is niet de rijkdom, maar het budgettaire tekort gedecentraliseerd. Eind negentiger jaren

is een nieuwe financieringsstructuur ingevoerd voor de nieuwbouw van scholen voor kinderen en jongeren. De budgetten, die nu jaarlijks via het gemeentefonds de lokale overheden bereiken, zijn structureel te laag. Uitgangspunt van het overheidsbeleid is dat het tekort 'uit de markt' wordt gehaald. Hierdoor is stagnatie in de nieuwbouw en het onderhoud opgetreden en voldoet een groot aantal schoolgebouwen niet meer. Dit probleem is onderkend. Daarom hebben de ministeries van OCW en Financiën het Service Centrum Scholenbouw geïnitieerd, dat tot taak heeft gemeenten en schoolbesturen te adviseren bij het aangaan van publiekprivate samenwerkingsverbanden om het budgettaire tekort op te lossen. Maar de vraag of de scholen momenteel wel voldoen als culturele leer- werk- en leefomgeving valt volledig buiten het werkerrein van het Service Centrum.

Cultuureducatie is terecht een speerpunt binnen het cultuurbeleid. Dat zou moeten beginnen bij de ruimten waarin educatie plaatsvindt. De uitbreiding van taken en verantwoordelijkheden in het onderwijs is nu losgekoppeld van een zorgvuldig huisvestingsbeleid. Het herstellen van de samenhang tussen onderwijs en architectuur is daarom hoogst urgent.

Zorg

De zorgsector vindt zichzelf opnieuw uit. Het proces van privatisering van de instellingen bereikt ook hier de huisvesting. De directies van ziekenhuizen, verpleeghuizen en andere instellingen voor langdurige zorg verkennen de verantwoordelijkheden en risico's van een commerciële vastgoedexploitatie met vallen en opstaan. In deze sector is een grote omslag noodzakelijk van institutioneel naar persoonsgericht denken en werken. Een groot deel van de bestaande gebouwenvoorraad sluit niet aan op de huidige behoefte. De-institutionalisering vertalen in nieuwe typen zorggebouwen, is grotendeels een onontsloten

gebied. In de omvangrijke en groeiende zorgsector is cultureel opdrachtgeverschap zeldzaam. Het verhogen van de ontwerp-kwaliteit is echter noodzakelijk, om beter aan te sluiten op de nieuwe, diverse maatschappelijke en culturele behoeften.

3 Decentralisatie van de onmacht

Parallel aan deze ontwikkelingen vindt de decentralisatie van bevoegdheden in de ruimtelijke ordening plaats. In feite is dit een eufemistische omschrijving van de realiteit. Immers, de lokale overheden komen in een veranderend krachtenveld terecht. Daardoor is hun vermogen om de regie over de inrichting van stad en landschap te voeren niet toe-, maar afgenomen. In een samenleving waarin marktwerking domineert in de collectieve sectoren is het hun taak om de publieke belangen in het bouwen voor onderwijs, zorg en wonen veilig te stellen. De stevige posities die private partijen innemen bij gebiedsontwikkeling overtreft de slagkracht van de gemeenten. Bovendien richt de aandacht zich vooral op de ontwikkeling binnen de grenzen van een specifiek project, waardoor de stedelijke samenhang verloren dreigt te gaan. Dat brengt het gevaar van fragmentatie in de publieke ruimte met zich mee. Een extra complicatie is dat veel gemeentelijke diensten in de afgelopen jaren zijn verzwakt. Professionals zagen betere ontplooiingskansen bij particuliere ondernemingen. Nog niet zo lang geleden was het geheugen van de stad ondergebracht bij de gemeentelijke diensten stedenbouw. Met kennis van de continuïteit in de planning, het beheer en het gebruik van de stad was het mogelijk de samenhang in de stedelijke ontwikkeling te regisseren. Dat vermogen ontbreekt steeds vaker. Bewoners en gebruikers ervaren de fragmentatie en de verwaarlozing van de publieke ruimte dagelijks. Verrommeling is een verzamel-

begrip dat het groeiende gevoel van onbehagen over deze ontwikkelingen weergeeft.

Parallel aan deze decentralisatie van de onmacht vindt een opschaling plaats in de ruimtelijke opgaven. De stadsregio is in toenemende mate het ruimtelijk kader voor economisch aantrekkelijke toekomstperspectieven. Dat maakt de kracht van de lokale overheden niet vanzelfsprekend sterker. De stagnatie in de vele opgestarte projecten maakt duidelijk dat de zoektocht naar effectieve strategieën voor regionale planontwikkeling nog lang niet voltooid is. Van wie is de regio eigenlijk?

Ten onrechte wordt de uitdijning van stedelijk gebied vaak gezien als een autonoom proces, dat zich zou onttrekken aan beleid en planning. Wat ontbreekt zijn analyses van de achterliggende besluitvormingsmechanismen, die de consequenties van de verschuivingen in de machtsverhoudingen blootleggen. Partijen die de macht hebben bij de transformatie van stad en landschap kunnen alleen worden aangesproken op hun publieke en culturele verantwoordelijkheid wanneer ze duidelijk zijn geïdentificeerd. Verdichting van het grondgebruik en integrale aanpak van projecten maken de krachtverhoudingen zeker niet transparanter. Bij gebiedsontwikkeling gaat de meeste aandacht naar de partijen die met elkaar participeren in deze complexe processen. Het is vooralsnog ook niet uitgekristalliseerd hoe bij meervoudig publiek-publiek of publiek-privaat opdrachtgeverschap het belang van burgers en gebruikers een volwaardige stem kan krijgen.

4 Burgerschapsretoriek

De opeenstapeling van de recente procesmatige en beleidsmatige veranderingen veroorzaakt verwarring bij de inwoners van het land. Nog rond de eeuwwisseling werden de Nederlan-

ders bijna uitsluitend aangesproken als consumenten. Met hun bestedingspatroon leverden ze een belangrijke bijdrage aan de economie. Maar toen de samenleving barstjes begon te vertonen, kwam op alle bestuurlijke niveaus en in alle politieke partijen het belang van een verantwoordelijk burgerschap weer opduiken. Die verantwoordelijkheid rijmt niet met een politieke besluitvorming die nog in sterke mate top-down is geregisseerd. Een dergelijke politiek spreekt burgers immers aan als een consument die krijgt wat hij vraagt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat onder burgers de onvrede over de kwaliteit van zorg, onderwijs en lokaal bestuur is toegenomen. Zij ervaren een discrepantie tussen gedane beloften en werkelijkheid en zien te weinig mogelijkheden om zelf sturend op te treden. Daarom is het van belang meer duidelijkheid te verschaffen over de gevolgen van privatisering en veranderingen in machtsverhoudingen. Juist nu het cultureel burgerschap zo hoog op de agenda staat, is het wenselijk om de speelruimte zo helder mogelijk af te bakenen. Door te experimenteren met nieuwe vormen van medezeggenschap en collectief opdrachtgeverschap kan de rolwisseling van consument naar burger betekenis krijgen.

5 Consumentenlandschappen en publieke ruimte

De verwarring over de posities van burgers en consumenten in de nieuwe krachtenvelden keert ook terug in de populariteit van het 'consumentenlandschap'. Een consument veronderstelt een producent. Nu het gebruik van stad en landschap in elkaar overvloeit, is het de vraag waar de publieke bemoeienis ophoudt en de verantwoordelijkheid van de private sector begint. Soms lijkt de discussie over de consumentenwensen los te staan van de betekenis van grond als private productiefactor. In de afgelopen

jaren is wel onderzoek gedaan naar de mogelijke 'economische dragers' van consumentenlandschappen. Vaak gaat dit uit van de veronderstelling dat er producenten zijn die landschap voortbrengen, waar de consument vervolgens gratis gebruik van kan maken. Een dergelijke tweedeling in de benadering van stad en landschap draagt niet bij aan realistische oplossingen. In stadsregio's hebben burgers belang bij publieke ruimten die met aandacht zijn ingericht en onderhouden. Dat geldt zowel voor de stad als het landschap. De meeste discussie betreft de wijze waarop het private zich toont aan of in het publieke domein. Maar esthetisering van het landschap zonder oog voor het veranderend economisch gebruik ervan, is even onnatuurlijk als het bevriezen van de stedelijke dynamiek. Het 'ongerepte' landschap is momenteel ongekend populair. Maar er valt voorlopig ook nog veel winst te behalen met het verbeteren van de publieke ruimte in de stedelijke consumptiegebieden en de publieke ruimten nabij knooppunten van openbaar vervoer.

6 Meervoudig en cultureel opdrachtgeverschap

Het is niet mogelijk om zonder meer terug te vallen op de 'maakbaarheidstraditie'. Die moeten we immers, door de sterk verschoven economische en politieke verhoudingen, eerst opnieuw weer uitvinden. Cultureel opdrachtgeverschap is niet vanzelfsprekend. In de complexe besluitvormingsprocessen en financieringsstrategieën is het ontwerp steeds vaker de sluitpost. Daarom is het noodzakelijk om eerst terrein terug te winnen voor de positie en de kwaliteit van het ontwerp, voordat we weer trots kunnen zijn op een maakbaarheid waar het plezier van afstraalt. Dat is geen eenvoudige opgave nu er zoveel partijen, met uiteenlopende en vaak tegenstrijdige belangen bij de

bouw zijn betrokken. Het resultaat van een transformatieproces weerspiegelt de kwaliteit van de zwakste schakel. Daarom is het essentieel om alle partners te doordringen van hun culturele en publieke verantwoordelijkheid.

Een (internationaal) cultuurbeleid kan niet alleen steunen op de aantrekkingskracht van een tiental internationaal opererende toptalenten. Dat leidt de aandacht af van wat er in eigen land gaande is. Architectuurbeleid gaat iedereen aan, omdat niemand zich kan onttrekken aan de kwaliteit van de dagelijkse woon- leef- en werkomgeving. Daarom is het essentieel om in de alledaagse praktijk de productie en uitvoering van hoogwaardige ontwerpen te bevorderen. Er moet meer ruimte komen voor jonge ontwerpers, omdat zij een welkom eigen perspectief op de werkelijkheid toevoegen. Nieuwe generaties krijgen nu alleen nog kansen door hun talenten in te zetten binnen grote ontwerp bureaus, die in staat zijn om te voldoen aan de eisen welke binnen de Europese aanbestedingsprocedures gangbaar zijn. Eigenheid, innovatie en authenticiteit zijn bij architectenselecties ondergeschikt aan ervaring en kwantitatieve bedrijfsmatige condities. Hierdoor verschaalt het architectuurklimaat en dreigt de generatie architecten, die nu internationaal de show steelt, geen opvolging te krijgen.

7 Eerherstel van de toekomst

Nederland is al enige jaren in de ban van een vermeende, nationale, aan het verleden ontleende identiteit. Het wordt hoog tijd dat we ons van deze misvatting losmaken. De wording van onze landschappen en steden maakt onlosmakelijk deel uit van de globale wereldgeschiedenis. Veel van onze culturele en economische rijkdom hebben we te danken aan een toekomstgerichte, internationale oriëntatie. Om met overtuiging te kun-

nen werken aan de 'maakbaarheid van het land' is het noodzakelijk om de luiken open te gooien, naar buiten en vooruit te kijken. Een sterke identiteit kunnen we beter ontlenuen aan een gedeelde toekomstvisie dan aan een geromantiseerd verleden. Het formuleren van visies gaat vooraf aan 'het maken'. Visievorming is geen vrijblijvend gezelschapsspel, maar hoogst urgent. In de nieuwe verhoudingen ligt het initiatief hiertoe grotendeels bij de stadsregio's. Al experimenterend zoeken deze naar de economische, culturele en ruimtelijke potenties. Met de herpositionering van de regio's in het internationale krachtenveld komt een einde aan de grootschalige, rationele planning die van bovenaf volgens uniforme principes over het land werd uitgerold. 'Decentraal wat kan, centraal wat moet' is nu het motto in de ruimtelijke ordening. Wat centraal moet is nog onvoldoende uitgekristalliseerd. Maar zeker is dat de 'maakbaarheid' in de regio's afhankelijk blijft van de voortvarendheid waarmee centraal onder andere de verschillende infrastructurele knelpunten opgelost gaan worden. Besluiten over investeringen in de regio's zijn in toenemende mate afhankelijk van bereikbaarheid. Voor een goed functionerende economie is een Mobiel Nederland minstens zo belangrijk als een Mooier Nederland. De aanpak van de stagnerende mobiliteit vraagt om een toekomstvisie op een investeringsagenda voor het sterk verbeteren van de samenhang van de groene, de blauwe en de grijze infrastructuur. Hier valt nog veel effectiviteit en kwaliteit te winnen door een integrale aanpak en een specifieke vorm van gebiedsontwikkeling.

8 **Transformatie in de praktijk**

Nu de 'footprint' van de stedelijke gebieden niet langer als een olievlek uitdijt, zullen bouwopgaven vooral transformatieopgaven zijn. Met vallen en opstaan ontwikkelen zich nieuwe werkwijzen,

waarin per opgave vaak coalities in multidisciplinaire teams experimenteren. Het bouwen en verbouwen is een opgave met veel onbekenden. Per programma verschillen de coalities tussen private en publieke partijen en de wijze waarop de betrokkenheid van burgers en gebruikers is georganiseerd. Veelal zal sprake zijn van het denken in scenario's, die voldoende overtuigingskracht moeten hebben voor alle betrokken partijen. Ontwerpend onderzoeken wat de potenties zijn van een gebied vervangt het denken in blauwdrukken en eindbeelden. Het denken in scenario's en het ontwerpend onderzoeken van een mogelijke toekomst vergen een multidisciplinaire benadering. Het ontwerp relateert scenario's aan ruimtelijke potenties, condities en interventies. Voor deze vorm van innovatief ruimtelijk onderzoek bestaan in Nederland te weinig mogelijkheden. Binnen het universitair onderwijs voldoet onderzoek naar ruimtelijke vraagstukken veelal niet aan de wetenschappelijke criteria. NWO programma's, waarin ontwerpend onderzoek is opgenomen, krijgen zelden of nooit goedkeuring. Overheden, opdrachtgevers in de collectieve sector en ontwerp bureaus werken marktconform. Ook daar ontbreekt de vrije ruimte voor innoverend, multidisciplinair onderzoek. Deze lacune vraagt dringend om een oplossing.

“Naarmate de verzorgingsstaat steeds onbetaalbaarder werd, werd het financiële en economische argument steeds belangrijker [...]. Als alles met alles vergelijkbaar is in termen van *geld*, is *geld* dan ook niet de ultieme realiteit van het openbaar bestuur? En zijn alle andere activiteiten van het openbaar bestuur dan niet slechts de afspiegelingen van die ultieme realiteit – dat wil zeggen: van het geld? [...] We weten tegenwoordig van alles wat het kost, maar we kennen niet meer de *maatschappelijke betekenis en waarde* ervan. Het debat over het laatste wordt niet meer gevoerd door de vrees dat dit ons steeds verleidt tot een onverantwoord gebrek aan aandacht voor de *prijskaartjes*.” (p. 10/11)

Frank Ankersmit/Leo Klinkers (red.), De tien plagen van de staat. De bedrijfsmatige overheid gewogen, Van Gennep, Amsterdam 2008

prioriteit

9 **Onderzoek en ontwerp binnen coalities, ketens en netwerken**

Een van de kerntaken van het SfA is het bevorderen van een excellente vakontwikkeling. In de huidige context is het wenselijk om allereerst als thuishaven te fungeren voor verschillende vormen van ontwerp gerelateerd onderzoek. De nieuwe werkelijkheid is complex en de tijd dringt. Het is riskant om voorzichtig in te zetten op esthetisering van het landschap, het promoten van toptalent of om te teren op onze maakbaarheidstraditie. In *Kunst van Leven* vertrekt minister Plasterk terecht vanuit de samenhang tussen cultuur, economie en politiek. In die drie domeinen doen zich vele veranderingen voor die elkaar ingrijpend beïnvloeden. Die situatie is niet typisch Nederlands, maar treffen we in heel Europa en ver daarbuiten in verschillende varianten aan. Daarom is het noodzakelijk om over de grens te kijken, te leren van analyses en oplossingen uit andere landen en regio's. En ook om het Europa van de toekomst te spiegelen aan de opkomende machten en culturen in het oosten. Internationaal wat kan, nationaal wat moet!

Het succes van de huidige generatie Nederlandse toptalenten is mede te danken aan het open, internationale klimaat in de jaren tachtig en negentig. We kunnen veel meer lering trekken uit datgene wat Nederlandse architecten elders in de wereld tot

stand brengen. Ondermeer door de verschillen in culturele, economische en politieke condities te analyseren en de invloed daarvan op het functioneren van architectuur en stedenbouw. Maar ook door de kennis die ontwerpers elders opdoen bij het oplossen van grootstedelijke vraagstukken, het ontwerpen van nieuwe gebouwtypologieën en constructiewijzen te importeren. We kunnen ons sneller ontwikkelen door onze eigen kennis van en oplossingen voor ruimtelijke vraagstukken te spiegelen aan datgene wat internationaal toonaangevend is.

De erkenning dat het streven naar een hoge ontwerp kwaliteit op alle schaalniveaus en in alle sectoren van de ruimtelijke inrichting essentieel is, bepaalt de positionering van het Stimuleringsfonds voor Architectuur. Het fonds opereert in het spanningsveld tussen **O**ntwerpers, **O**prachtgevers, **O**nderzoekers, **O**verheden en **O**nderwijs. Om de effecten van kennis opgebouwd in afzonderlijk gesubsidieerde projecten te verhogen, fungeert het fonds als kennismakelaar. Het knoopt netwerken, disciplines en belangenpartijen aan elkaar. Het arrangeert ontmoetingen tussen sleutelfiguren om kennis en ervaring op de juiste plaatsen in de netwerken te injecteren. Het sluit strategische coalities om gedurende langere tijd, met elkaar aanvullende partijen, specifieke doelstellingen na te streven.

Omdat de dagelijkse werkelijkheid in onze samenleving complex en verscheiden is, is elke ontwerpogave uniek. De uitdagende realiteit is vertrekpunt, context en einddoel. Daarin verwerft de ontwerper zich positie in interactieve processen die tegelijk krachtmetingen zijn. Het streven is het realiseren van een nieuwe, verleidelijke werkelijkheid. Een werkelijkheid die van betekenis is, maakt verschil.

“We are all consumers and most of us are investors, and in those roles we try to get the best deals we possibly can. That is how we participate in a market economy and enjoy the benefits of supercapitalism. But those private benefits often come with social costs. We are also citizens who have a right and a responsibility to participate in a democracy. We thus have it in our power to reduce those social costs, thereby making the true price of the goods and services we purchase as low as possible. Yet we can accomplish this larger feat only if we take our responsibilities as citizens seriously and protect our democracy.” (p. 224/225)

Robert B. Reich, *Supercapitalism. The Transformation of Business, Democracy, and Everyday Life*, Alfred A. Knopf, New York 2007

instrumentarium

10 Subsidies Architectuur

Introductie bijdragereglement

Bij de oprichting van het Stimuleringsfonds voor Architectuur in 1993 viel de organisatie samen met de uitvoering van de Regeling Projectsubsidies Architectuur en kon worden volstaan met een vierjarig beleidsplan. In de afgelopen periode is er veel veranderd in de verhouding tussen ministeries en fonds. Het integrale karakter van het architectuurbeleid is sterk aan verandering onderhevig. Het Stimuleringsfonds heeft voor de periode 2009-2012 een integraal beleidsplan ingediend, om de samenhang tussen de verschillende werkterreinen en disciplines te benadrukken. De Raad voor Cultuur heeft dit in haar advies onderstreept. Maar in de praktische uitvoering van beleid is meer flexibiliteit wenselijk. Het SfA past haar werkwijze hierop aan door de subsidiereglementen te wijzigen en tegelijk haar karakter als cultuurfonds te handhaven.

Het fonds kent met ingang van 2009 een Bijdragereglement, dat het juridische kader vormt voor de uitgifte van alle subsidiegelden. Dit reglement komt overeen met de eisen die gesteld zijn in het Handboek Cultuurbeleid. Voor het nastreven van specifieke beleidsdoeleinden is de introduc-

tie van deelregelingen mogelijk. Deze voldoen aan het Bijdrage-reglement, maar zijn qua werkkerrein, doelgroep, budget en/of werkwijze afgebakend.

Meer voor minder

Voor de periode 2009-2012 is voor de ondersteuning van projecten het budget gehandhaafd op het niveau van 2006. Niettemin onderschrijven de Raad voor Cultuur en de betrokken ministeries van OCW en VROM de door het fonds in haar beleidsplan verwoorde ambities en prioriteiten. Het SfA acht versnippering van de budgetten inefficiënt. Om de beschikbare budgetten in ieder geval te kunnen benutten voor het nastreven van de gestelde doelen en ambities, neemt het fonds een aantal maatregelen.

- ▶ instellingen die worden gesubsidieerd vanuit de cultuurnota komen niet meer in aanmerking voor subsidie, evenals onderwijsinstellingen
- ▶ het aanvragen van subsidies voor publieksactiviteiten is voorbehouden aan de architectuurcentra. Uitzonderingen zijn activiteiten die aanvullend zijn op het werk van de centra en een landelijke betekenis hebben
- ▶ om de positie van ontwerpers te versterken zal het fonds de uurtarieven voor het verrichten van ontwerp onderzoek verhogen
- ▶ het instrument van de Open Oproep wordt opgenomen in de nieuwe subsidiestructuur
- ▶ subsidies kunnen tevens worden aangewend voor het werken aan specifiek omschreven programma's

Ontwerp centraal

De actuele discussie over het bevorderen van marktwerking in de cultuursector is niet van toepassing op het ruimtelijk ontwerp, omdat uitvoering hiervan tot stand komt in de directe

wisselwerking tussen opdrachtgever en architect. In deze sector staan de positie van het ontwerp en de ontwerper juist onder zware financiële en juridische druk. Bovendien is er een gebrek aan mogelijkheden voor onderzoek dat betrekking heeft op ruimtelijke vraagstukken. Het SfA kent een hoge prioriteit toe aan het verrichten van onderzoek met, door en ten behoeve van de ontwerpende disciplines. Jaarlijks worden budgetten geoormerkt voor de categorieën: *Ontwerpend Onderzoek en Onderzoek/analyse/theorie*. Onderwerpen die zich lenen voor onderzoek:

- ▶ de architectuur en omgeving van het maatschappelijk vastgoed, vooral zorg en onderwijs
- ▶ kennis- en methodiekontwikkeling rond integrale planvorming, ook op de regionale schaal
- ▶ innovatieve oplossingen voor de samenhang tussen sociale, economische en ruimtelijke vraagstukken
- ▶ het bevorderen van de kwaliteit van de publieke ruimte in het stadslandschap
- ▶ het mobiliteitsvraagstuk
- ▶ innovatief, duurzaam ontwerpen
- ▶ innovatie en differentiatie in de woningbouw

Per jaar kan het bestuur maximaal een bedrag van € 500.000,- oormerken voor aanvragen die deze doelstellingen ondersteunen. Een deel van dit bedrag kan worden aangewend voor de uitvoering van een Open Oproep of een Programma gericht op deze werkkerreinen.

Internationaal spiegelen

Internationale uitwisseling bevordert een excellente vakbeoefening. Daarom staat de regeling open voor projecten die in Nederland plaatsvinden en die zijn gericht op het bevorderen van een hoogwaardige internationale kennisuitwisseling. Deze projecten vormen input voor de vakontwikkeling en een plat-

form voor presentatie en discussie over Nederlandse ontwerpen en projecten. Bovendien dwingen ze een positionering af: waar staat de Nederlandse praktijk ten opzichte van datgene wat elders excellent is?

Talentontwikkeling

Een excellente vakbeoefening is gebaat bij experimenten. Hierbij staat elke nieuwe generatie ontwerpers voor de uitdaging om gangbare oplossingen ter discussie te stellen en nieuwe wegen te zoeken. Het SfA ondersteunt opdrachtgevers die jonge ontwerpers kansen willen geven voor ontwerp en uitvoering van projecten. Hiertoe kunnen opdrachtgevers prijsvragen of meervoudige opdrachten uitschrijven die uitsluitend zijn opengesteld voor deelname door jonge architecten. Subsidiering is voorbehouden aan:

- ▶ innovatieve opgaven
- ▶ (internationale) prijsvragen voor jonge architecten
- ▶ documentatie en analyse van de resultaten
- ▶ debat over en reflectie op de resultaten

Best practise

Kennisontwikkeling vindt in architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur grotendeels in de praktijk plaats. Daarbij zijn meerdere partijen betrokken. De visie en attitude van opdrachtgevers zijn van cruciaal belang bij innovatie en kwaliteitverhoging. Het beschrijven, documenteren, analyseren en evalueren van de wijze waarop besluitvorming- en ontwerpprocessen in elkaar grijpen vindt slechts bij hoge uitzondering plaats. Daardoor ontwikkelt de praktijk zich minder snel dan wenselijk is. Veel kennis is impliciete kennis, die uitsluitend tussen personen overdraagbaar is. Daarom is het van groot belang om meer te leren van 'best practises'. De aandacht gaat daarbij naar complexe vormen van gebiedsontwikkeling

en naar nieuwe vormen van publiek-publiek of publiek-privaat opdrachtgeverschap.

Kennisontwikkeling door middel van 'best practises' omvat:

- ▶ vooraf definiëren van de probleemstelling
- ▶ beoefenen professionele 'hedendaagse geschiedschrijving'
- ▶ analyse van (de organisatie van) het proces en de werkwijze in relatie tot het resultaat
- ▶ internationale uitwisseling van ervaringen en kennis
- ▶ het entameren van discussie over resultaten
- ▶ het bijeenbrengen van sleutelfiguren voor reflectie op en verspreiden van kennis

Bij het opzetten en begeleiden van 'best practises' zal het fonds initiërend optreden, door kansrijke projecten of samenwerkingsverbanden te ondersteunen of door het opzetten van pilotprojecten in samenwerking met relevante partijen.

Startsubsidies

Voor het opzetten van een projectplan kan een startsubsidie worden aangevraagd. Hiervoor is per aanvraag maximaal € 7.500,- beschikbaar. Dit bedrag is beschikbaar voor het uitdiepen van de inhoud van het projectplan, het betrekken van de juiste deskundigheid uit verschillende disciplines en voor het opzetten van een deskundige projectorganisatie. De startsubsidie werkt drempelverlagend voor nieuwe aanvragers en verhoogt de kwaliteit van de ingediende subsidieaanvragen voor onderzoek, gebiedsvisies en 'best practises'.

Jaarprogramma's architectuurcentra

In de afgelopen jaren is gebleken dat de verscheidenheid in de omvang en werkwijze van de centra een eenduidige beoordeling in de weg stond. Om recht te doen aan deze variatie is in overleg met de centra een nieuwe werkwijze ontwikkeld.

Centra krijgen de keuze om een compleet jaarprogramma of een 'jaarprogramma light' aan te vragen. Hierdoor kunnen ook centra met een gering budget, of centra die voor hun functioneren volledig afhankelijk zijn van vrijwilligers een jaarprogramma indienen. Jaarlijks is een bedrag van € 800.000,- geoordeeld voor deze subsidie categorie.

11 Regeling projectsubsidies Belvedere 2009

In 2009, het laatste jaar van het tijdelijke Belvederebeleid, is het werkkterrein van de Regeling op rijksinitiatief verder afgebakend. Gemeenten en provincies kunnen geen subsidieaanvraag meer indienen. Het fonds zal zich in 2009 inzetten om andere opdrachtgevers actief te betrekken bij het initiëren van voorbeeldprojecten. Het jaarlijkse budget bedraagt € 1.400.000,-.

12 HGIS-regeling voor internationale projecten

De HGIS-gelden maken het mogelijk om de organisatie van internationale evenementen, debatten, symposia en tentoonstellingen te steunen. Het SfA heeft in de afgelopen jaren een internationaal netwerk opgebouwd, waar naast de ambassades ook culturele instellingen, musea, particuliere architectuurgalerieën, onderwijsinstellingen en uitgeverij deel van uitmaken. De ministeries van OCW en Buitenlandse Zaken hebben voor 2009 het budget gehandhaafd op € 300.000,-, waarvan € 140.000,- is geoordeeld voor het uitvoeren van het jaarprogramma van het NAI waarmee regelmatig afstemming plaatsvindt.

13 Programma Stedenbouw

Binnen het kader van het architectuurbeleid, zoals verwoord in de nota *Een cultuur van ontwerpen*, is het versterken van de stedenbouwkundige discipline en het regionaal ontwerp een van de drie speerpunten. De ministeries van OCW en VROM hebben het voornemen kenbaar gemaakt om met ingang van 2010 een substantieel deel van het programma-budget beschikbaar te stellen aan het SfA voor de uitvoering van dit programma. De voorbereiding hiervan vindt plaats in 2009.

Dit vereist een goed overdacht proces, gekenmerkt door:

- ▶ het voortbouwen op de specifieke dynamiek in een gebied en deze vertalen in programma's die in sociaal, cultureel, economisch en ecologisch opzicht wenselijk en haalbaar zijn
- ▶ het samenwerken in nieuwe verbanden met een breed scala aan opdrachtgevers, zoals overheden, waterschappen, corporaties, natuurbeschermingsinstanties, landbouworganisaties en zorginstellingen
- ▶ het samenwerken vanuit verschillende departementen en rijksdiensten in concrete projecten; integraal beleid in de praktijk
- ▶ het ondersteunen van experimenten op de regionale schaal, die kansen biedt voor de beoogde integrale benadering
- ▶ het versterken van differentiatie op basis van culturele motieven
- ▶ onderzoek naar de potenties van infrastructuur als (katalysator van) publieke ruimte
- ▶ het vertrekken vanuit een eigentijdse aanpak, gekenmerkt door een multidisciplinaire benadering en gebaseerd op een breed draagvlak

14 Samenwerkingsverbanden

De-institutionalisering in de zorg

Evenals 'volkshuisvesting' is zorg een verouderd begrip, dat nauwelijks nog de lading kan dekken van de grote variatie aan diensten die hieronder vallen. Zorg vormt de kern van de verzorgingsstaat, die in de afgelopen jaren schil voor schil is ontmanteld. In deze dynamische sector zijn grote verschuivingen waarneembaar, die hun neerslag vinden in de huisvesting. De privatisering van de zorg brengt ruimere mogelijkheden met zich mee voor opdrachtgevers in deze sector, maar ook meer risico's. Zeker wanneer het opdrachtgeverschap incidenteel van karakter is. Die risico's zijn niet alleen financieel van karakter, maar hebben ook invloed op de architectonische kwaliteit. Meer vrijheid kan gebouwen opleveren die minder institutioneel zijn en beter afgestemd op de patiënten of bewoners. Het fonds:

- ▶ is mede-initiatiefnemer van en actief in het Innovatieplatform Architecture in Health
- ▶ is mede-initiatiefnemer en organisator van een tweejaarlijkse opdrachtgeverprijs in deze sector
- ▶ bevordert cultureel opdrachtgeverschap in deze sector op basis van 'best practises'

Discrepantie onderwijs en huisvesting

Binnen het maatschappelijke vastgoed nemen schoolgebouwen een bijzondere positie in. Het onderwijs wordt overladen met maatschappelijke ambities. Er is echter een grote discrepantie tussen de politieke populariteit van het onderwijs en de aandacht voor de huisvesting van de uitdijende programma's. De school als culturele leer- werk- en leefomgeving delft het onderspit in processen die zich vooral richten op de vastgoed-exploitatie. De samenhang tussen educatieve ambities en

architectuur verdwijnt naar de achtergrond. Doelstellingen van de fondsactiviteiten zijn:

- ▶ het inzichtelijk maken van de problematiek
- ▶ het agenderen van de thematiek
- ▶ het doorlichten van 'best practises'
- ▶ het bevorderen van cultureel opdrachtgeverschap
- ▶ het stimuleren van een strategisch maatschappelijk vastgoedbeleid bij gemeenten
- ▶ het herstellen van de samenhang tussen architectuur en onderwijsambities

Masterclass architectuurkritiek

In 2008 is in samenwerking met het Vlaams Architectuur Instituut een masterclass architectuurkritiek georganiseerd. Doelstelling is het verdiepen en aanwakkeren van het publieke debat over architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur. Dit is noodzakelijk om de culturele en maatschappelijke betekenis van ontwerpende disciplines op te sporen, te verwoorden en te bevragen. Een levendige, professionele architectuurkritiek is een voorwaarde om de positie van architectuur in het domein van cultuur en maatschappij te kunnen legitimeren.

“Western minds can make one simple change to become more optimistic: they need to drop all the ideological baggage they accumulated in the several eras of Western triumphalism, and they must stop believing that they can remake the world in their own image. The world can no longer be Westernized. Naipaul was wrong; the West does not represent ‘universal civilization.’ There are many successful civilisations, many of which are about to blossom again in the twenty-first century.” (p. 272)

Kishore Mahbubani, *The New Asian Hemisphere. The irresistible shift of global power to the east*, Public Affairs, New York 2008

organisatie

15 Communicatie

Het SfA is intermediair van karakter. Het fonds subsidieert immers met haar subsidieregelingen nooit de uitvoering van ontwerpen. Onderzoek, publicaties, tentoonstellingen, audiovisuele producties, debatten dragen bij aan de ontwikkeling en uitwisseling van kennis en aan het verhogen van de belangstelling bij een groot publiek.

Het fonds is daarom vooral ook een knooppunt, een spin in het web, een organisatie waar allerlei partijen uit ontwerp, onderzoek en bouwpraktijk bij elkaar komen. Voor een optimaal effect van de subsidiegelden is het van cruciaal belang om de resultaten van gesubsidieerde projecten te monitoren en uit te dragen naar professionals en naar een breder publiek.

Om de communicatie te bevorderen beschikt het fonds over:

- ▶ een website; in 2009 aangevuld met database, verfijnd zoek-systeem en dossiers
- ▶ een maandelijks digitale nieuwsbrief
- ▶ *Lay-out*, krant voor het verspreiden van ontwerp onderzoek
- ▶ reeks magazines, gerelateerd aan cultureel erfgoed en ontwerp
- ▶ eenmalige, agenderende publicaties
- ▶ kleinschalige expertmeetings

Jaarlijks stelt het fonds een communicatieplan op en legt dit ter goedkeuring voor aan het bestuur. In de nieuwe beleidsperiode

zal het fonds haar communicatieactiviteiten evalueren en de uitkomsten benutten voor verbetering en aanpassing.

16 Fondsbureau

Het fonds is door de aard van haar activiteiten een kleinschalige, lerende kennisorganisatie. De staf bestaat uit medewerkers met een universitaire opleiding. Hoofdtaken zijn het begeleiden en adviseren van aanvragers en het voorbereiden en afhandelen van adviescommissievergaderingen. Daarnaast zijn alle stafleden betrokken bij de jaarlijkse evaluaties en verantwoording van de subsidieresultaten, bij de uitvoering van programma's en bij de communicatieactiviteiten en samenwerkingsverbanden. Het secretariaat ondersteunt zowel de staf als de directie bij alle voorkomende activiteiten.

De complexe beleidsmatige context vergt veel arbeidsuren. De budgetten van het fonds zijn opgebouwd uit bijdragen van verschillende ministeries met een eigen beleidsdynamiek, verschillende vormen van overleg en evaluatie. Deze beleidsmatige complexiteit heeft ook voordelen. Het fonds opereert niet geïsoleerd binnen de cultuursector, maar is verwickeld in meerdere, direct aan de beroepspraktijk van ontwerpers gerelateerde beleidsterreinen. Dat versterkt de positie van het SfA als knooppunt in een meerdimensionaal netwerk. Om al deze beleidsterreinen en verschillende typen werkzaamheden te kunnen uitvoeren met een klein team is het van belang dat de personeelsleden voortdurend de mogelijkheid krijgen zich bij te scholen. Het fonds stimuleert scholing, door middel van cursussen, maar ook door stafleden in te werken op verschillende posities binnen de organisatie. Daarbij is met ingang van 2008 0,75 fte vrijgemaakt voor communicatieactiviteiten.

Jaarlijks licht het fonds de resultaten door van enkele subsidie-categorieën. Doelstellingen:

- ▶ analyse van en reflectie op resultaten
- ▶ debat entameren over de samenhang tussen werkwijze en resultaat
- ▶ verbeteren werkwijze fonds en beter benutten subsidie-regelingen
- ▶ input voor nieuw beleid

Deze evaluaties passen bij de ambities van de Code Cultural Governance.

Bedrijfsvoering: DutchDFA programma

Het SfA voert de financiële administratie van het *Dutch Design Fashion Architecture* (DutchDFA) programma 2009-2012. Dit is door de ministeries van OCW, Buitenlandse Zaken en Economische Zaken geïnitieerd om de internationale positie van de meest vooraanstaande sectoren in de Nederlandse creatieve industrie – design, mode en architectuur – duurzaam te versterken. Na vier jaar dient de internationale positie van Nederlandse architectuur, mode en design in enkele zorgvuldig gekozen focuslanden aanwijsbaar verstevigd te zijn. Tegelijkertijd hebben de partners een crosssectorale werkwijze ontwikkeld voor verdere internationalisering van de Nederlandse ontwerpsector. (zie www.dutchdfa.nl)

“Sheik al-Maktoum, who fancies himself the Gulf’s prophet of modernization, likes to impress visitors with clever proverbs and heavy aphorisms. A favorite: ‘Anyone who does not attempt to change the future will stay a captive of the past.’ Yet the future that he is building in Dubai – to the applause of billionaires and transnational corporations everywhere – looks like nothing so much as a nightmare of the past: Speer meets Disney on the shores of Araby.” (p. 67/68)

Mike Davis/Daniel Bertrand Monk (red.), *Evil Paradises. Dreamworlds of Neoliberalism*, The New Press, New York/Londen 2007

Positionering in het rijksbeleid

Het Stimuleringsfonds voor Architectuur is een culturele organisatie die projectsubsidies verstrekt voor:

- ▶ kennisontwikkeling en kennisuitwisseling ten behoeve van een voorbeeldige beroepsuitoefening binnen de ruimtelijk ontwerpende disciplines
- ▶ het wekken van belangstelling voor en het betrekken van een breed publiek bij ruimtelijk ontwerp

In tegenstelling tot de andere cultuurfondsen is het Stimuleringsfonds voor Architectuur intermediair van karakter. Het levert geen financiële bijdrage aan de realisering van ontwerpen, maar zet aan tot onderzoek, reflectie, presentatie en debat. Om het effect van fondssubsidies te optimaliseren is het essentieel om kennis, ideeën en inspirerende voorbeelden die uit gesubsidieerde projecten voortkomen, op strategische wijze te verspreiden binnen de verschillende doelgroepen.

Het Stimuleringsfonds voor Architectuur fungeert als katalysator in het ontwikkelen en overdragen van kennis. Het fonds is een spin in het web tussen:

- ▶ ruimtelijk ontwerpende disciplines
- ▶ onderzoek naar en reflectie op productie van ontwerpende disciplines
- ▶ onderzoek naar ruimtelijke opgaven
- ▶ ontwerponderwijs
- ▶ overheden
- ▶ opdrachtgevers

Stimuleren is meer dan subsidies verstrekken, en omvat ook:

- ▶ informeren
- ▶ adviseren
- ▶ agenderen
- ▶ debatteren

- ▶ initiëren
- ▶ reflecteren
- ▶ evalueren

Het Stimuleringsfonds voor Architectuur is een culturele kennisorganisatie. Deskundigheidsbevordering binnen de organisatie is noodzakelijk om:

- ▶ aanvragers te adviseren bij het opstellen van projectvoorstellen
- ▶ de resultaten van projectsubsidies te verspreiden onder specifieke doelgroepen
- ▶ kennisoverdracht tussen de partijen die betrokken zijn bij de ruimtelijke opgaven te bevorderen

Het beleidsplan is:

- ▶ basis voor het advies van de Raad voor Cultuur
- ▶ basis voor de besluitvorming door de ministeries van OCW, VROM, LNV en Buitenlandse Zaken over de beschikkingen 2009-2012
- ▶ inhoudelijk kader voor de activiteiten van het fonds
- ▶ inhoudelijk kader voor de besluitvorming in bestuur en adviescommissies
- ▶ ijkpunt voor de vierjaarlijkse visitatie

“To invent you need a good imagination and a pile of junk”

Thomas A. Edison quote stuck to Madelon Vriesendorp's studio door, in: *The World of Madelon Vriesendorp. Paintings/Postcards/Objects/Games*, AA Publications, Londen 2008

Stimuleringsfonds voor Architectuur

Groothandelsgebouw

ingang c

5e etage

Weena 723

3013 AM Rotterdam

postbus 29066

3001 GB Rotterdam

t (010) 436 16 00

f (010) 436 06 39

e sfa@archfonds.nl

www.archfonds.nl

©2009 Stimuleringsfonds voor Architectuur
vormgeving: Manifesta Rotterdam, Ad van der Kouwe

